

В. В. СИЧОВА

ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ ЯК СКЛАДОВА СИСТЕМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Доведено, що інститут політичної опозиції є складовою та інформаційним ресурсом системи публічного управління, має управлінський характер власних основних функцій, є чинником підвищення дієвості територіальної громади. Розкрито механізм залучення інститутом політичної опозиції територіальної громади до управління місцевим розвитком.

Ключові слова: інститут політичної опозиції; система публічного управління; місцеві органи влади; територіальна громада; функції.

It is proved, that the institute of political opposition is component and informative resource of public management's system, has the administrative character of own basic functions, is the factor of rise of effectiveness of territorial community. It is shown the mechanism inclusions of territorial community to the management by local development by the institute of political opposition

Key words: the institute of political opposition, system public administration, local authorities; territorial community; functions.

В умовах демократизації українського суспільства та децентралізації управління підвищується статус і збільшуються повноваження органів місцевого самоврядування. Зростання дієвості територіальної громади збільшує відповідальність депутатського корпусу районних і місцевих рад перед своїми виборцями. За цих умов відбувається активізація політичної опозиції, яка є складовою представницьких органів самоврядування (Рад депутатів усіх рівнів). Оскільки Ради депутатів та їхні виконавчі органи (публічні адміністрації) в комплексі представляють систему публічного управління [12, с. 20, 21], то інститут політичної опозиції можна вважати складовою останньої.

З Нового часу (XVII – XIX ст.) англійські філософи Т. Гоббс, Дж. Ст. Мілль вважали діяльність політичної опозиції чинником підвищення обізнаності та дієвості влади щодо певних категорій населення та врегулювання соціально-економічних проблем місцевого розвитку [6, р. 22, 29; 13, с. 207, 209]. З метою підвищення ефективності муніципального управління Дж. Ст. Мілль вважав за доцільне обирати до місцевих органів влади представників з високим майновим цензом, зацікавлених місцевим розвитком. В яких була вище, ніж в інших, через їхні значні грошові інтереси [13, с. 207, 209]. На початку XX ст. на політичну опозицію дивилися як на чинник підвищення дієвості мешканців певних територій (сучасною мовою, територіальних громад). Саме з її залученням (у вигляді національного представництва) до процесу управління М. С. Грушевський пов'язував зростання дієвості національних окраїн Російської імперії. А це, у свою чергу, ставало б можливим за децентралізації державного управління (наявності автономних областей, надання самоврядування місцевим громадам та їхнім представницьким органам влади) та введення квотування в мажоритарну виборчу систему [8, с. 311–312]. Розглядаючи діяльність регіональної /місцевої опозиції як складову її діяльності на загальнонаціональному рівні, М. Грушевський так званіх “малих справ” вважав зрадою національних інтересів. Заперечував, що непринципові поступки з боку уряду можна робити приводом для зміни основного напрямку діяльності (“принципальної політики”) опозиції [7, с. 284, 290–294].

Установлення де-юре парламентсько-президентської форми державного правління в Україні з січня 2006 р. надало підстав дослідникам характеризувати політичну опозицію як “елемент публічного управління”, “форму публічного контролю” [16, с. 70–71], “складову демократичного механізму державного управління” [20; 22]. Між тим, роль і завдання інституту політичної опозиції в системі публічного управління ще не стали предметом спеціального дослідження.

Метою роботи є визначення місця та роля інституту політичної опозиції в системі публічного управління.

Представницькі органи влади, що взаємодіють з державними структурами, здійснюють політику на місцевому рівні. Частина громади, яку репрезентує інститут політичної опозиції (правове та організаційне закріплення суспільних відносин, уособлених фракціями, не згодними з курсом депутатської більшості/уряду та методами реалізації цього курсу, а також політичними партіями поза представницькими органами влади), має можливість впливати на публічне управління. Водночас наявність і діяльність у представницьких органах влади інституту політичної опозиції сприяє розвитку дієвості територіальної громади.

У процесі публічного управління, що базується на збиранні та обробці інформації, потрібної для підготовки, прийняття та реалізації управлінських рішень, створюється ціла інформаційна система, яка дозволяє отримувати відомості про керовані (фазові) координати об'єкта управління. Інститут політичної

опозиції можна вважати однією зі складових інформаційної системи за типом об'єктних зворотних зв'язків (тобто таких, що відображають рівень, глибину, адекватність сприйняття керованими об'єктами управляючих впливів суб'єкта публічного управління). Якщо об'єктні зворотні зв'язки (зокрема, інститут політичної опозиції) відсутні чи неповні, неможливо визначити раціональність і ефективність організації та діяльності суб'єкта публічного управління (його підсистем та окремих компонентів) та виробляти заходи з їх підвищення; ускладнюється уявлення про потреби, інтереси, цілі керованих об'єктів (території).

Для того щоб уся система публічного управління ефективно функціонувала та розвивалася, необхідно, щоб структура, принципи і методи органів місцевого самоврядування відповідали об'єктивним закономірностям соціально-економічного розвитку регіону, своєчасно вирішувалися нагальні потреби територіальної громади. Задля ефективного розвитку територіальної громади їй треба мати можливість відкрито й вагомо артикулювати та репрезентувати повний спектр своїх інтересів і потреб у представницьких органах влади. За умов демократичного режиму таку роль виконує інститут політичної опозиції: об'єктивно допомагає органам публічного управління, зокрема, представницьким органам влади, усвідомити необхідність змін у характері та змісті інформаційних потоків, які надходять до об'єкта управління у вигляді управлінських впливів.

Інститут політичної опозиції виконує функцію інтеграції до системи публічного управління ціннісних орієнтацій певних учасників територіальної громади з метою стабілізації останньої. Тобто він перетворюється на механізм включення нових проблем до порядку денного публічного управління, оцінки та коригування урядових/регіональних/місцевих програм. А значить, інститут політичної опозиції виконує складну інформативну функцію: з одного боку, розкриває населенню наміри та дії влади, з іншого – стає одним з інформаційних ресурсів місцевого самоврядування, збільшуючи свій вплив на систему публічного управління. Безумовно, інститут політичної опозиції є також чинником підвищення обізнаності територіальної громади про стан місцевих справ і необхідною складовою механізму розвитку її дієвості.

Якщо місцева влада організовує реалізацію певного напрямку розвитку, то опозиція має організаційно забезпечувати розроблення проекту альтернативного варіанту, публічно висловлювати альтернативну оцінку ефективності політичного керівництва та місцевого врядування, пропонувати резервні варіанти в організаційному і кадровому відношенні, чим сприяти оптимізації системи публічного управління. Це обумовлює необхідність включення інституту політичної опозиції в систему прийняття управлінських рішень, наповнення такої функції опозиції, як альтернатива, управлінським змістом. Тим самим інститут політичної опозиції перетворюється на складову механізму розвитку дієвості територіальної громади.

Системність публічного управління відзеркалюється та закріплюється в його організаційній структурі, де немає окремих ізольованих органів, а діє їхня сукупність, під впливом якої і розвиваються керовані об'єкти. Визначаючи значення горизонтальних організаційних зв'язків між усіма органами влади, можна з упевненістю стверджувати, що системна (тобто та, яка не прагне ліквідації існуючих політичної системи та системи державного/ публічного управління), конструктивна політична опозиція у представницьких органах влади є складовим елементом механізму публічного управління в демократичних державах.

Політична відповідальність, об'єктивне включення в управлінський процес інституту політичної опозиції обумовлюють управлінський характер функцій останнього. Політична опозиція, здійснюючи власні основні функції (критика, контроль, альтернатива), має виконувати паралельно / "у тіні" такі завдання, які притаманні органам публічної адміністрації у здійсненні ними їхніх основних функцій (прогнозування, планування, організація, мотивація, контроль). Інститут політичної опозиції контролює виконання головних функцій публічного управління: політико-адміністративних, економічних, соціальних, культурно-освітніх. Водночас здійснення політико-адміністративних функцій публічного управління збігається з функціями інституту політичної опозиції в забезпеченні прав і свобод людини та громадянина; створенні політичних партій; формуванні громадсько-правової відповідальності. Збіг економічних функцій публічного управління та інституту політичної опозиції відбувається по лінії розробки регіональних/місцевих програм соціально-економічного, науково-технічного розвитку; впливу на формування бюджету (регіону/місцевості) та контролю його виконання; внесення пропозицій щодо формування грошової політики та регулювання обігу. Соціальні функції як публічного управління, так і інституту політичної опозиції збігаються в питаннях розроблення регіональних/місцевих програм розвитку соціальної сфери; формування заходів щодо забезпечення охорони здоров'я та гігієни населення; формування системи соціального захисту та пенсійного забезпечення; регулювання відносин в сім'ї, охорона дитинства, материнства, батьківства; забезпечення прав корінних народів та національних меншин. Збіг культурно-освітніх функцій публічного управління та інституту політичної опозиції простежується в розробленні регіональних/місцевих програм розвитку загальної, технічної, гуманітарної освіти; поширенні інформації неполітичної спрямованості; створенні умов для розвитку мистецтва та культури; забезпеченні можливостей щодо організації відпочинку та проведення спортивних змагань. Найбільше можливостей інститут політичної опозиції має на регіональному/місцевому рівні щодо виконання своїх соціальних і культурно-освітніх функцій.

Інститут політичної опозиції виконує й такі функції, які в публічному управлінні належать до розряду допоміжних – формування пропозицій щодо доходної і витратної частин регіонального/місцевого бюджету; підготовка бюджетних рішень; розроблення процедур підвищення якості бюджетного процесу. Інституту політичної опозиції і публічному управлінню притаманна функція юридичного забезпечення: запобігання

порушенням вимог законності в роботі органів влади; недопущення проявів бюрократизму та корупції в діяльності владних структур; правового регулювання відносин між гілками влади. Обидва інститути одержують і зіставляють інформацію з різних джерел; забезпечують прозорість у діяльності органів влади; створюють канали постійного обміну інформацією з громадськими організаціями, громадянами. У такий спосіб інститут політичної опозиції сприяє як поглибленню знань, так і піднесенню дієвості територіальної громади.

Разом із тим територіальна громада практично позбавлена можливості впливати на рішення місцевих рад правовим шляхом. Так, Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” надає членам територіальної громади право ініціювати розгляд у місцевій раді будь-якого питання, що віднесене до відання органів місцевого самоврядування [2, ст. 9], але не визначає порядку внесення місцевої ініціативи на розгляд ради, делегуючи це повноваження представницьким органам місцевого самоврядування. Між тим, органи місцевого самоврядування не поспішають запровадити чіткі процедури включення громадян в управління місцевими справами. Залучення територіальної громади до управлінського процесу стає можливим завдяки запровадженню таких механізмів, як загальні збори громадян за місцем проживання, громадські слухання, процедури проведення яких, за законом, має бути прописано в статутах територіальних громад. Тому О. Батанов зазначає, що затвердження статуту територіальної громади є “додатковим” чинником визнання де-юре існування територіальної громади [4]. Між тим у переважній більшості територіальних громад відповідні статuti або окремі положення “Про порядок реалізації права на місцеву ініціативу” відсутні, бо досвіду підготовки таких документів в Україні, на жаль, майже немає. Так, Міністерство юстиції України, на 19 жовтня 2006 р. зареєструвало статuti 1341 територіальної громади, що склало 11,7 % від загальної кількості територіальних громад (на 2009 р. в Україні налічується 11521 територіальна громада). Ще 13 територіальним громадам було відмовлено в реєстрації статутів [10]. Саме статут територіальної громади є необхідним елементом правової основи місцевої демократії.

За відсутності статутів більшості територіальних громад зростатиме роль інституту політичної опозиції. Наприклад, на місцевий референдум виносяться питання, зокрема, дострокового припинення повноважень відповідної ради та її голови. Місцевий референдум має призначатися місцевою радою відповідної адміністративно-територіальної одиниці на вимогу не менше половини депутатів загального складу місцевої ради або на вимогу, підписану однією десятою частиною громадян України, які постійно проживають на території. До того ж голови відповідних місцевих рад мають право реєструвати ініціативні групи з питань підготовки референдуму та відмовляти в реєстрації без зазначення конкретних підстав [1, ст. 17]. Останнє обмежує реалізацію громадських ініціатив, практично унеможливує призначення та проведення місцевих референдумів за ініціативою членів територіальної громади особливо в випадках, коли предметом такого референдуму є дострокове припинення повноважень відповідної ради та її голови або скасування рішень місцевих рад відповідної адміністративно-територіальної одиниці і мають право брати участь у референдумі. За таких умов, підвищенню результативності дієвості територіальної громади може сприяти лише конструктивна політична опозиція.

До механізмів безпосередньої демократії на місцевому рівні відносяться збори громадян, які можуть скликатися за місцем проживання громадян (села, селища, мікрорайону, житлового комплексу, вулиці, кварталу, будинку та іншого територіального утворення) для обговорення найважливіших питань місцевого життя не менш як один раз на рік [3]. Вони вважаються правомочними за наявності на них більше половини громадян, які проживають на відповідній території і мають право брати участь у Зборах, а в разі скликання Зборів (конференції) представників громадян – не менш як двох третин представників відповідних територіальних утворень. При цьому скликання Зборів є одним із повноважень сільського, селищного, міського голови [2, ст. 42], а також громадських комітетів і ради самоврядування. Знову ж таки, в умовах недостатньої розвиненості громадянського суспільства в Україні, політична опозиція у відповідних Радах через різні легальні механізми (зокрема, запити, питання в Радах, тощо), активну діяльність за межами представницьких органів (мітинги, інформація в ЗМІ, агітаційна/роз’яснювальна робота) зможе вплинути на суб’єктів скликання Зборів, а значить, сприятиме активізації дієвості територіальної громади.

Територіальна громада має право на проведення громадських слухань, метою яких є не просто інформування громади про якусь позицію щодо певного питання, але й пошук шляхів вирішення наявних проблем чи узгодження певних питань та ухвалення відповідного рішення. Проте не зовсім однозначним постає трактування природи громадських слухань: як контрольної процедури або як форми участі у плануванні чи прийнятті місцевих рішень територіальною громадою. Дана правова прогалина привела до різних підходів у визначенні статутами територіальних громад статусу громадських слухань [17].

Цілком логічним і обґрунтованим з огляду на практику в Україні та інших країн є визначення громадських слухань саме як способу формування громадської управлінської думки, як форми участі громади у формуванні рішень органів місцевого самоврядування. У цьому контексті особлива значущість громадських слухань у легітимізації певних, часто непопулярних, але потрібних ініціатив місцевої влади, у здатності стимулювати прийняття місцевих рішень. Адже, “пропозиції, які вносяться за результатами громадських слухань, підлягають обов’язковому розгляду органами місцевого самоврядування” [2, ст. 13]. На відміну від громадських ініціатив, на які місцева влада повинна відреагувати відповідними рішеннями, “правові наслідки громадських слухань полягають у тому, що рада повинна розглянути на пленарному засіданні висновки й пропозиції слухань, однак прийняття якогось рішення, по суті, не є обов’язковим” [14,

с. 25]. За таких умов саме інститут політичної опозиції може наполягати на ухваленні певного рішення, а також інформувати громадськість про результати громадських слухань, що, безумовно, сприятиме зростанню дієвості територіальної громади.

До основних форм політичної участі територіальної громади, належать вибори до представницьких органів різного рівня, членство в політичних партіях, участь у конвенційних (наперед погоджених) і неконвенційних політичних акціях. Індикатором участі громадян територіальної громади в політичному процесі вважається показник кількості людей, які взяли участь у муніципальних виборах. Вибори 1990 – 2010 рр. свідчать про сталу тенденцію до посилення політичного абсентеїзму (байдужого ставлення до здійснення своїх політичних прав, ігнорування місцевих виборів) до 25% [25, с. 8].

До 2006 р. вибори до місцевих органів влади збігалися в часі з парламентськими виборами. Так, явка виборців на парламентських виборах (а значить, і на місцевих органах влади) в середньому по Україні складала: 75,6 % у 1994 р., 70,8 у 1998 р., 69,3 у 2002 р. та 67,6 % у 2006 р. У Харківській області кількість голосуючих на виборах до місцевих органів влади складала в 1990 р. 76,1 %, у 1994 р. – 71,3, у 1998 р. – 69,5, у 2002 р. – 64,6 % виборців (майже на 5 % менше за середній показник по Україні), у 2006 р. – 56,7 % (майже на 11% менше за середній показник по Україні) [19, с. 512; 18].

Часто змінювалося виборче законодавство: з 1994 р. до 2002 р. включно депутатів місцевих рад обирали за мажоритарною системою, в 2006 р. – за пропорційною системою (крім депутатів сільських та селищних рад), а в 2010 р. – за змішаною системою. Проведення місцевих виборів за мажоритарною системою майже позбавляло політичну опозицію можливості бути залученою до управління місцевим розвитком. З 1991 р. лише деякі обласні ради Західної України (Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська) мали у своєму складі більшість, опозиційну до уряду та Президента України. У 2002 р. Львівська обласна рада була єдиною в країні регіональною представницькою установою, в якій склалася опозиційна до уряду та Президента України більшість [11].

Уведення пропорційної виборчої системи на виборах до місцевих органів влади призвело до ускладнення механізму державного/публічного управління та функцій політичної опозиції, до зміни формату взаємодії останньої з системою державного управління. У 2006 р. Україна зіштовхнулася з новим для неї явищем – диспаритетом: співіснуванням представників конкуруючих партій у центральних і регіональних державних органах. В умовах диспаритету певна політична сила, виконуючи в законодавчому органі держави роль опозиції, на регіональному/місцевому рівні уособлювала владу та здійснювала управління регіональним/місцевим розвитком.

У 2006 р. політична опозиція в Україні на регіональному рівні уособлювала реальну владу, складаючи конкуренцію національній першості й рішенням національного уряду. За результатами виборів-2006 до органів місцевого самоврядування антиурядові сили БЮТ і Народний союз “Наша Україна” отримали абсолютну чи відносну більшість місць у 15 (з 24) обласних радах України [21, с. 113]. Це призвело до виникнення диспаритету між урядом та регіональною владою. Домінування в обласних восьми східних і південних областях (Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській, Миколаївській, Одеській, Харківській, Херсонській) та в міській раді Севастополя проурядових сил (Партії регіонів), а в місцевих адміністраціях – опозиційних (антиурядових) сил [5] спричинило існування диспаритету між представницькими регіональними органами влади та регіональними адміністраціями даних областей.

Дієвість інституту політичної опозиції на місцях значною мірою обумовлена дієвістю парламентської опозиції. Так, соціаліст С. Слободянюк запевняв, що в 2008 р. у Закарпатті опозиції не існувало, бо її не було “на верхах” [23]. З одного боку, це свідчить про існування в даному регіоні консенсусної моделі інституційної взаємодії інституту політичної опозиції та органів державного управління. З іншого – про меншу дієвість територіальних громад у Закарпатській області, ніж, наприклад, у Львівській.

У 2010 р. вибори до місцевих органів влади вперше були розведені у часі з парламентськими виборами. Середня явка виборців на місцевих виборах в Україні стала найнижчою за всю історію виборів в Україні з 1991 р., склавши менше половина – 48,7%. Найнижчою кількістю голосуючих на місцевих виборах була у Дніпропетровській області – 40,8 %, найвищою – у Львівській області – 59,49 %. У Харківській області явка на місцеві вибори склала 46,8 % [26]. Як бачимо, в 2010 р. територіальні громади продемонстрували найнижчу явку на місцеві вибори в Україні. Збільшилася категорія протестного електорату: проголосували “проти всіх” до обласних рад – 9,6 %, до районних та міських рад – 8,9 % [15].

Чергові зміни у системі державного/публічного управління, викликані рішенням Конституційного суду України (01.10.2010 р.) щодо скасування політичної реформи 2004 р. і повернення в дію Конституції 1996 р., позбавили Верховну Раду України дієвої парламентської опозиції, а також зменшило ступінь активності політичної опозиції на регіональному/ місцевому рівні. Це обумовило переомогу на виборах до місцевих органів влади 31 жовтня 2010 р. у більшості областей прокладної політичної сили – Партії регіонів. Її представників було обрано міськими головами у двох третирах міст обласного значення (118) в Україні (66,66 % від загальної кількості), в 11 обласних центрах [15]. У п'ятьох містах міськими головами стали репрезентанти опозиційних сил: в Івано-Франківську – від Української народної партії (В. Анушкевічус), у Запоріжжі та Хмельницькому – від ВО “Батьківщина” (відповідно, О. Син та С. Мельник), у Тернополі – від ВО “Свобода” (С. Надало), у Львові – від Республіканської Християнської партії (А. Садовий). Обрання в чотирьох містах міськими головами репрезентантів політичних партій, які не представлені в парламенті: у Вінниці – від партії “Совість України” (В. Гройсман), Полтаві – від громадської організації “Наш дім

Полтава” (О. Мамай), Черкасах – від Партії Вільних демократів (С. Одарич), в Ужгороді – від Партії екологічного порятунку “ЕКО+25%” (В. Погорелов) [9], свідчить про високу дієвість територіальних громад. У чотирьох містах передбачається протистояння між міським головою та більшістю міської ради: в Чернігові, Житомирі, Луцьку – між провладним мером та опозиційною більшістю в міській раді, а в Запоріжжі – між мером від опозиційного ВО “Батьківщина” та провладною більшістю в міській раді. Наявність опозиційної більшості в міських радах свідчить про залучення політичної опозиції до публічного управління, що також є ознакою високої дієвості територіальної громади.

Місцеві вибори 2010 р. були ознаменовані проходженням у міські та обласні ради таких політичних сил, які відсутні у парламенті: “Партія вільних демократів” (Черкаси), “Русское Єдінство” і “Союз” (Сімферополь), “Совість України” (Полтава, Вінниця), “Третя сила” (Івано-Франківськ), “За Україну” (Тернопіль), Республіканська християнська партія (Львів), “Громадянська солідарність” (Чернігів), “Родина” (Одеса), “Удар” (Львів, Вінниця, Чернігів) [24]. Виникнення нової генерації політиків свідчить про активізацію місцевих бізнес- та політичних еліт, тобто про дієвість територіальних громад.

Отже, будучи результатом об’єктного зворотного зв’язку на управлінські впливи органів місцевого самоврядування, інститут політичної опозиції (за умов конструктивності його складових та наявності демократичного режиму) перетворюється на один з інформаційних ресурсів публічного управління. Набуття основними функціями політичної опозиції (критика, контроль, альтернатива) управлінського змісту сприяє оптимізації системи публічного управління, а також піднесенню дієвості територіальної громади. Інтегруючи до системи публічного управління ціннісні орієнтації певних груп територіальної громади, інститут політичної опозиції стає механізмом коригування урядових/регіональних/місцевих програм. Через недосконалість вітчизняного законодавства та брак статутів більшості територіальних громад зростає роль інституту політичної опозиції в залученні територіальної громади до управління місцевим розвитком: шляхом застосування різних форм депутатської діяльності сприяє внесенню на порядок денний представницьких органів влади громадської ініціативи, питань про проведення місцевих референдумів, громадських слухань, загальних зборів. Виникнення диспаритету в Україні ускладнило характер публічного управління, перетворивши опозицію на суб’єкта управління регіональним / місцевим розвитком. Тож інститут політичної опозиції є суттєвим чинником підвищення дієвості територіальної громади.

Література:

1. Про всеукраїнський та місцеві референдуми : Закон України від 3 липня 1991 р. // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 33. – Ст. 443.
2. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. // ВВР України. – 1997. – № 24. – Ст. 170.
3. Про затвердження Положення про загальні збори громадян за місцем проживання в Україні : постанова Верховної Ради України від 17 грудня 1993 р. // ВВР України. – 1994. – № 6. – Ст. 30.
4. Батанов О. питання розробки та прийняття статуту територіальної громади / О. Батанов. – Режим доступу : <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1066>
5. Вибір зроблено, панове! Рада регіонів відроджується // [Воля. – 2006. – 18 квітня. – № 59\(4\)](http://www.alau.org.ua/volya.php). – Режим доступу : <http://www.alau.org.ua/volya.php>
6. Гоббс Т. Левиафан. Избранные произведения : в 2 т. / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1991.– Т. 2.
7. Грушевський М. Збірка статей: Наша політика. Твори: у 50 т. / М. С. Грушевський // Грушевський М. [редкол. : П. Сохань, Я. Шашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань]. – Львів : Світ, 2002. Т.2. Серія суспільно-політичні твори (1907 – 1914). – Розд. II. – С. 251–324.
8. Грушевський М. С. Конституційне питання і українство в Росії Твори : у 50 т. / М. С. Грушевський // М. С. Грушевський ; [редкол. : П. Сохань, Я. Шашкевич, І. Гирич та ін. ; голов. ред. П. Сохань]. – Львів : Світ, 2002. Т. 1 : Серія суспільно-політичні твори (1894 – 1907). – 2002. – С. 301–312.
9. Итоги местных выборов в Украине. – Режим доступу : <http://kr.ua/online/news/252253/>
10. Лациба М. В. Як територіальна громада може впливати на вирішення питань місцевого значення / М. Лациба, В. Бондаренко. – К., 2007. – 108 с.
11. Львівська обласна рада: хроніка IV-го скликання. – Режим доступу : <http://zik.com.ua/ua/news/2005/09/21/19580>
12. Мартиненко В. Демократичне врядування: проблеми теорії і практики / В. Мартиненко // Публічне управління: теорія і практика. – 2010. – № 1. – С. 16–22.
13. Милль Дж. Ст. Размышления о представительном правлении. Перепечатка с издания Яковлева / Дж. Ст. Милль. – СПб., 1863. – Нью-Йорк : Чалидзе. – Б.г. – 263 с.
14. Місцеве самоврядування в Україні. Загальні збори громадян. Місцеві ініціативи. Громадські слухання : зб. типових місц. нормат. актів / [авт. кол. : А. Ткачук, В. Кампо, В. Прошко та ін.]. – К. : Ін-т громадян. сусп-ва, 2001. – 44 с.
15. Партія регіонів отримала посади мерів у двох третинах міст обласного значення. – Режим доступу : <http://www.interfax.com.ua/ukr/main/52956/>
16. Петренко О. Політична опозиція як елемент публічного управління / О. Петренко, В. Баштанник // Актуальні проблеми державного управління : зб. наук. пр. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2006. – Вип. 4 (28). – С.

65–73.

17. Пінчук С. А. Актуальні проблеми регулювання механізмів безпосередньої демократії на муніципальному рівні / С. А. Пінчук. – Режим доступу : <http://www.dy.nayka.com.ua/index.php?operation=1&iid=199>.

18. ПолитАрхивы. Явка избирателей на местных выборах может составить не более 60%, считают эксперты. – Режим доступу : http://arhivi.info/cgi-bin/arc/select.cgi?db=news&type=by_id&q=1232&start=0.

19. Регіоналізація і вибори як засоби удосконалення владних відносин в Україні: теорія і практика : [монографія] / В. В. Лісничий, В. О. Грищенко, О. В. Радченко [та ін.] ; за заг. ред. О. О. Дьоміна ; кер. авт. кол. В. В. Лісничий. – Х. : Вид-во ХарПІ УАДУ “Магістр”, 2003. – 580 с.

20. Сичова В. В. Інститут політичної опозиції як складова демократичного механізму державного управління / В. В. Сичова // Демократичні стандарти професійного навчання та діяльності публічних службовців: теорія, практика : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (22 березня 2007 р.) : у 2-х ч. / за наук. ред. к.ф.-м.н., доц. П. І. Шевчука. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2007. – Ч. 1. – С. 130–134.

21. Сичова В. В. Новий формат взаємодії інституту політичної опозиції і державного управління в Україні / В. В. Сичова // Менеджмент за умов трансформаційних інновацій: виклики, реформи, досягнення : матеріали міжнар. наук. конф. (10 – 12 травня 2007 р., м. Суми) : у 2 ч. – 2007. – Ч. 1. – С. 111–114.

22. Сичова В. В. Принципи і форми конструктивної взаємодії інституту опозиції та державного управління / В. В. Сичова // Менеджер. – 2006. – № 4 (38). – С. 175–178.

23. Слободянюк С. Про опозицію, політичну кризу і знищення ужгородського осередку СПУ / С. Слободянюк. – Режим доступу : <http://www.ua-reporter.com/novosti/37877>

24. Тишкун Ю. Наслідки місцевих виборів: Частина 2. Чи зник розкол України / Ю. Тишкун. – Режим доступу : <http://novynar.com.ua/analytics/government/141355>

25. Шкурат І. В. Становлення та розвиток політичних виборів в Україні (управлінський аспект) : автореф. дис. ... канд. наук з держ. упр. : спец. 25.00.01 “Теорія та історія державного управління” / І. В. Шкурат. – К., 2002. – 20 с.

26. Явка на местных выборах стала самой низкой в истории Украины. – Режим доступу : http://www.zhitomir.info/news_73236.html

Надійшла до редколегії 23.12.2010 р.